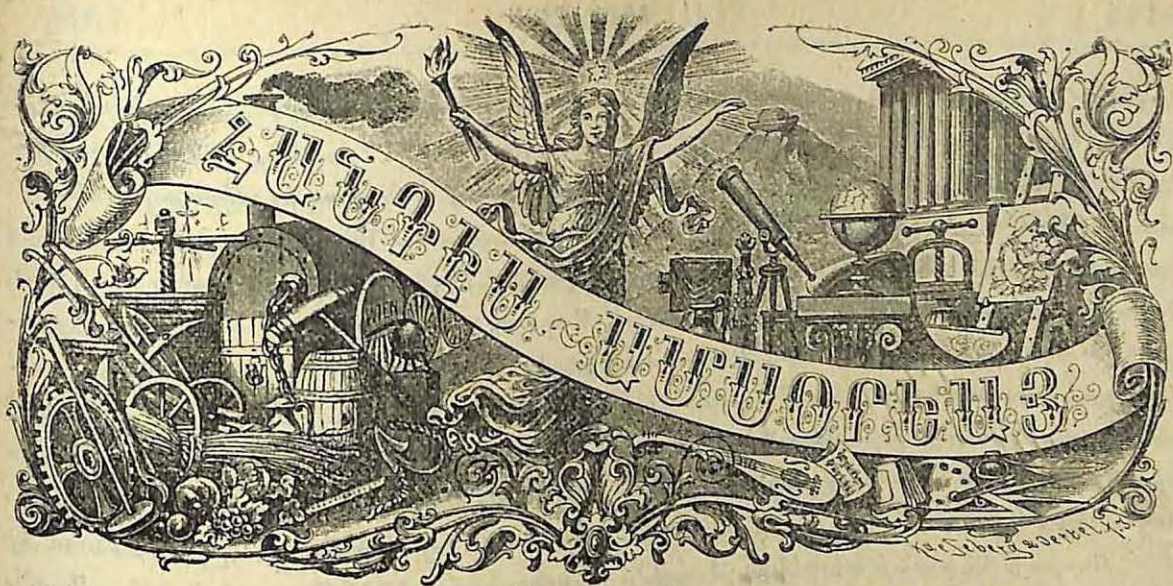

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԼԵ. ՑԱՐԻ 1923

Տարեկան 50 ֆր. = 4 դր. = 1 ստեղծագործություն

ԹԻԻ 5-6

ՄԱՅԻՍ—ՅՈՒՆԻՍ

ՄԱՅԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Ժ. ԲԱՐ-ՇՈՒՅԸՆԻ
ՀԱՅՈՑ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ ԳՐԱԾ ԹՈՒՂԹԸ

Նոյեմբ. 2. ՆԵՐՍԻՍ Ա. ԱՆՈՆԱՆԻ

Նիւթեր ու աղբիւրներ ԺԱ. դարու ասորահայ եկեղեցական յարաբերութիւններու: — Տասնութկերորդ դարուն հայ ուստորի եկեղեցիներու միջև մշակուած յարաբերութիւններու ուսումնասիրութեան համար անհրաժեշտօրէն հարկաւոր է աչքի առաջ ունենալ Գրիգոր Մագիստրոսի «Ասորեոց կաթողիկոսին» ուղղած պատասխան-թղթէն զատ, Յովհաննէս Ժ. Բար-Շուշանի անունով միայն ծանօթ «Հայոց կաթողիկոսին» զրուած ասորերէն թուղթը ու անկասկած այս թղթին իբրեւ պատասխան Գրիգոր թղթոցի մէջ պատհանած «Դէորդեայ Հայոց վերադիտողն եւ հոգեւ շահ փիլիսոփայի պատասխանի թղթոյն» Յովհաննէսի Ասորեոց պատրիարքի զրու-
թիւնը:

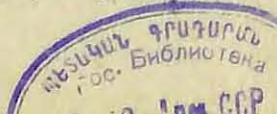
Մագիստրոսի թուղթը — որ Երուանդ Տէր-Մինասեանի կարծիքով ուղղուած է Յովհաննէս Ժ. Բար-Շուշանին (Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորեոց եկեղեցիների հետ, էջ 238) եւ Կոստանեանցի ենթադրութեամբ Յովհան Է. Դասարիգ-դաշին (Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ 283) — վիկտոր Լանգլուան է որ առաջին անգամ կը վերլուծէ Մ. Էմինի սեփականութիւն ձեռագիր օրինակին վրայէն (Mémoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros եւ այլն, Journal asiatique 1869, էջ 21—27). Տաշեան Մատենադարանի Թ. 27 Ձեռագիրը (Մամականի Գր. Մագիստրոսի) ցուցակագրած պահուն ընդարձակօրէն յառաջ կը բերէ թղթէս «Հայ մատենագրութեան համար ոչ նուազ կարեւոր» հատուածներ (Յուցակ, էջ 147—148), իսկ Գ. Տէր-Մկրտչեան յապաւելով թղթի անկարեւոր սկզբնաւորութիւնն ու վերջաւորութիւնը, քննարկած մասնամիտութեամբ կը թարգմանէ գերմաներէնի (Die Paulikaner im byzantinischen Kaiserreiche եւ այլն, էջ 140—150), ինչպէս Conybeare

Ճիշդ մի եւ նոյն յապաւումներով անգլիերէնի (The key of truth, a manual of the Paulician church of Armenia, էջ 143—149): Թղթիս լիակատար բնագիրը հրատարակուած էր նախագէտ Համբաւաբեր Ռուսիոյ Թերթին մէջ (Թ. 40—42), 1910ին վերստին լոյս տեսաւ Կոստանեանցի հրատարակութեամբ, յառաջաբանով ու ծանօթութիւններով՝ Մագիստրոսի Թղթերուն ամբողջական ժողովածոյին մէջ:

Բար-Շուշանի ասորենէն Թուղթը պահուած է Բերլինի մատենադարանին Թ. 177 (Sachau, Թ. 60) Չեռագրին մէջ (Verzeichnis der syrischen Handschriften von E. Sachau, II. Abteilung, Jakobitische Handschriften, էջ 569 եւ այլն) Գ. Ղլուխը կայ լիակատար Պարիս, Թ. 11 (Anc. fonds 54, Zotenberg, Catal., էջ 71), ուրիշ համառօտ յառաջբերութիւն մը դարձեալ Պարիս, Թ. 84 (Suppl. 32, Zotenberg, Catal., էջ 54): Թուղթս ծանօթ է ասորի մատենագրութեան, այսպէս Բար-Հեբրէոս գիտէ epistola prolixa adversus Armenos (Chron. eccl. I, 448), նոյնպէս Ասսեմանիի քով Մար Դիոնիսիոս Բար-Սալբէիի գործերուն ամբողջական ցանկը բովանդակող ասորի հատուածի մը մէջ կը յիշուի թէ prolixa Bar-Susan adversus eosdem Armenos (ասորին ունի միայն ܥܕܕܥܕܐ) epistola in libris demonstrationum exstat (B. O. II, էջ 211), այլուր դարձեալ խօսելով սիմոնականութեան մը մասին, որով Իսմայէլ պատրիարքը իր եղբոր տղան Փախրէզդիինը պատրիարքութեան աստիճանին կ'ուզէր բարձրացնել ժառանգաբար, կը յիշէ Ասսեմանի մատենագրի մը սա տողերը՝ facinus a Johanne qui et Josue Bar-Susan Patriarcha in epistola ad Armenios acriter reprehensum (անդ, էջ 383): Առաջին անգամ, որքան գիտեմ, Ն. Մառն է որ կ'օգտուի բերլինեան Չե-

ռագիրէն՝ նիւթ առնելով յատուկ ուսումնասիրութեան 11բ—13բ էջերն, ուր խընդիր կ'ըլլայ ծննդեան եւ մկրտութեան տոներու մասին (Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, I, 1900, Ефремъ Сиринъ: А. О дняхъ празднованія Рождества, էջ 13): Մինչ Ղազարեան կը փնայ «մտադիր սյդ ամբողջ դործը հրապարակել ասորերէն եւ Թարգմանութեամբ» (Տէր-Մինասեան, անդ, էջ 241), միաժամանակ կը կանխեն ու կը հրատարակեն 1912ին ասորի բնագիրը Ֆրանսերէն Թարգմանութեամբ F. Nau (Lettre du patriarche jacobite Jean X au catholique arménien Grégoire II, ի Թերթին Revue de l'orient chrétien 1912, էջ 145—198) եւ գերմաներէն Թարգմանութեամբ O. Lichti (Das Sendschreiben des Patriarchen Barschusch an den Katholikos der Armenier, ի Թերթին Journal of the American Oriental Society 1912, էջ 268—334): Գէորգայ՝ այս Թղթին դէմ զրաժատագովականին (Գիլք Թղթոյ, էջ 335—357) ստորեւ կ'անդրադառնանք մանրամասն: Հոս սէտք եւք յախ ծանօթանալ ասորերէն Թղթի հեղինակին կամ հեղինակներուն հետ:

Յովնանէս Ժ. Բար-Շուշան եւ իմ Հայոց կաթողիկոսին ուղղած թուղթը: — «Իմաստուն, սուրբ, հմուտ եկեղեցական գիտութիւններու եւ ճարտարախօս» (Բար-Հեբր., անդ, էջ 446) Բար-Շուշան (ܥܕܕܥܕ), նախկին անունով Եսսու (Assemani, B. O. II, էջ 143), Թէոդորոսի կամ Յովհաննէս Թ. ի խորհրդականը, 1058ին արեւելեան եպիսկոպոսներու հաւանութեամբ Աթանաս Խայէ (= ܠܐ) օրինաւոր պատրիարքին հաւառակաթող ընտրուեցաւ (Բար-Հեբր., անդ, էջ 437). Բիշ յետոյ սակայն հաւանաւոր հերձուածի մը առջեւն առնելու համար անտարակոյս հրաժարելու խոհեմութիւնն ունեցաւ ու վաճիք մը առանձնացաւ

515-66

մինչև Աթանասի մահը (1064)․ այնուհետև եպիսկոպոսներու միաձայն ընտրութեամբ վերստին բարձրացաւ պատրիարքական աթոռ ու կոչուեցաւ Յովհաննէս Ժ․ մեծաւ Ամիգ 1073ին։ Տես մանրամասն Assemani, B. O. II, էջ 355—356, Wright, A short history of Syriac Literature, էջ 225—227, Duval, La littérature syriaque, էջ 396—397 եւ Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur, էջ 291—292։ Բար-Շուշան ունեցաւ զրական գործունէութեան մեծ համբաւ․ «Չղադրեցաւ բնա գրել, նոյն իսկ ճամբորդութեան միջոցին կը գրէր․ ողորդեց աշխարհն իր թղթերովն ու գրքերով քաղսրուսոյց իրաւտականներու․ բաց ի գրքերէն, զորոնք գրեց, զբաղեցաւ տէր Եփրեմի եւ տէր Սահակայ ճառերով, հաւաքեց զանոնք հատորի մը մէջ, զոր ծելութեանը տարիներուն գրեց իր իսկ ձեռքով, բայց վերահաս մահը կիսկատար ձգեց սկսուած գործը» (Բար-Շեբբո, անդ, էջ 447)։ Գրական այս արտադրութիւնները հայ մատենագրութեան պատմութեան համար երկրորդական նշանակութիւն ունին բնականաբար, միայն հայերուն դէմ դրած թուղթն է որ կը շահագրգռէ մեզ իր պատմական կարեւոր բովանդակութեամբ։

Տէր-Մինասեան նկատած է արդէն թէ այս «ամբողջ գր․ թիւնը Յովհաննէս Ժ․ Բար-Շուշանին չէ պատկանում», որովհետեւ նախ ժԱ․ զլխէն սկսուած շատ բաներ մի քանի անգամ կը կրկնուին, այսպէս օրինակի համար ծնունդեան տօնի խնդիրը եւ երկրորդ ի․ զլխուն մէջ տեղեկութիւն մ'ունինք, որ աւհերքերէ կերպով կ'ապացուցանէ թէ վերջին մասը Յովհաննէս Բար-Շուշանի դրածը չէ․ որովհետեւ կրկին ծննդեան մասին խօսելէ եւ ապացուցանելէ յետոյ թէ հայերը շատ բան փոփոխած են, կը գրէ հեղինակը «որպէս ցոյցատ է ինչն արեւմտեան»

Յովհաննէս պատրիարքի վերադարձն։ Պէտք է նկատի ունենալ, որ — կը շարունակէ Տէր-Մինասեան — զրութեան ամբողջ ձեւն ու եղանակն էլ փոխուած է․ մինչ ցայժմ հանգիստ կերպով բանակցում էին, այժմ ծանր կերպով ամբաստանում են միմեանց, նոր հայկական իրրեւ թէ վատ սովորութիւններ են մէջ տեղ քաշում պարսաւելու առիթ գտնելու համար եւ այն (Հայ․ եկեղ․ յարար․ Ասոր․ եկեղեցիների հետ, էջ 244—245, տես նաեւ էջ 251)։ Նա անկախ Տէր-Մինասեանէ — որուն ընդարձակ ուսումնասիրութեան մասին լուր չունի զարմանալիօրէն — կը նկատէ նոյնպէս թէ ժԱ․ զլխէն ետքը l'auteur ne s'adresse plus au catholicos, mais s'en prend directement aux Arméniens. Cette partie a été ajoutée plus tard à la lettre du patriarche Jean, comme nous le verrons écrit explicitement au chap. XX (Revue de l'orient chrétien 1912, էջ 189, ծանօթ․ 4)։

Իգնատիոս Անտիոքացի եւ իր զրութիւնը։ — Lichti կը մատնանէ իր յառաջաբանին մէջ թէ թղթիս վերջը յակոբիկ պատրիարքի մը կնիքը կայ շրջմուած․ ստրագրութիւնը հետեւեալն է՝ «Իգնատիոս, պատրիարք Անտիոքայ անուանեալ Մատթէոս ըստ կարգի երեսներորդ երրորդ յակոբիկեան պատրիարքներու, Մատթէոս Մարգինցի, այս զրութեան Lichti ալ իր կարգին կ'ըստկացնէ dass wir zwei Briefe in einem zusammengeschweisst vor uns haben: einen von Johannes Barschuschian, den ersten Teil der Handschrift bildend, und einen von Ignatius von Antiochien (Journal of the American Oriental Society 1912, էջ 269)․ կը մոռնայ Lichti այստեղ ցոյց տալու միայն թէ ուր կը սկսի իսկապէս թղթիս երկրորդ մասը կամ Իգնատիոսի թուղթը։ Ես իմ կարգիս թղթ կու տամ ինծի եւ թագրել թէ Բար-Շուշանի անունով միայն

աւանդուած այս թուղթը իր ներկայ վիճակին մէջ ամբողջական չէ. քայքայուած թերթի մը կամ քանի մը թերթերու անկումով երկու զատ գրութիւններ ձուլուած են իրարու ու կազմած այսպէս անյարիր ու անկապ միութիւն մը: Այս ենթադրութեամբ է որ թղթիս մէջ նկատուած զգալի կրկնութիւնները, ի. զլխուն մէջ «տէր Յովհաննէս պատրիարքի» անունն գոյութիւնը ու թղթիս վերջը իգնատիոսի ստորագրութիւնը կրնան գտնել իրենց բնական լուծումը: Ասորի այժմեան բնագիրը շատ մանրակրկիտ քննութեան ենթարկելու հարկ չկայ համոզուելու համար այս իրողութեան: Մինչդեռ առաջին մասին մէջ (Ա.—Ժ.) զգալի է իրօք ու շօշափելի թղթակցութեան ձեւն ու ոճը (Բար-Շուշան ուղղակի կը խօսի հոս «Հայոց կաթուղիկոսին հետ քարտխիւ եւ մրով», երկրորդ մասին մէջ (ԺԱ.—ԻԱ.) դէմքերը յանկարծ կը փոփոխուին, այլ եւս «Հայոց կաթուղիկոս ին չէ որ կ'ուղղուի խօսքերը, այլ ամբաստանութիւններ իրարու կը յաջորդեն միշտ «անոնց» մասին (հեղինակը կը դժուարի նոյն իսկ «Հայ» անունը բերան առնուլ, այլ կը գոհանայ միայն ղերանուններով): Կարելի՞ չէ արդեօք, այս շատ կաշեւոր իրողութիւնը աչքի առաջ ունենալով, ենթադրել նոյն իսկ թէ այժմեան գրութեանս երկրորդ մասը Հայոց կաթուղիկոսին կամ ընդհանրապէս Հայերուն ուղղուած թուղթ մը չէ եղած նախապէս, այլ հակաճառական գրութիւն մը պարզ եւ կամ թերեւս նաեւ ոչ-հայու մը գրուած թուղթ մը Հայերու ատելի սովորութիւններու մասին՝ իգնատիոսի հեղինակութեամբ: Թղթիս մէջ յիշուած այս իգնատիոսը Lichti կը նոյնացընէ Բար-Հեբրէոսէն քաղցեացիներու իբրեւ 33. մափրեան յիշատակուած իգնատիոս Ղազարոսի հետ, որու մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ կը հաղորդէ Assemani (B. O. II, էջ 450—452):

Հայոց մը կաթուղիկոսին ուղղուած է թուղթս: — Երկու դրացի եկեղեցիներու իրարու դէմ լարուած թշնամանական յարաբերութիւնները բարեխաւելու ու աւանդական սովորութիւններու ու ճէսերումսին բարեկամական հասկացողութեան մը գալու նպատակաւ՝ Բար-Շուշան, ինչպէս կը կարծէ Տէր-Մինասեան, 1064ից ոչ շատ յետոյ Հայոց կաթուղիկոսներէ մէկին (այդպիսիք շատ էին այն ժամանակ) գուցէ Գրիգորին (1064ի եւ 1072ի մէջ) մի թուղթ է գրել, ցանկութիւն յայտնելով միութիւն հաստատել հայերի եւ ասորիների մէջ: Այդ թղթի պատասխանը նա ստացել է, ինչպէս երեւում է նրա ասորերէն մեղ հասած պատասխանից Հայոց կաթուղիկոսին, ուր նա վերջնիս թղթից կտորներ էլ է մէջ բերում «դուք հարցնում էք» խօսքերով: Դժբախտաբար նրա առաջին թուղթը եւ Հայոց կաթուղիկոսի առաջին պատասխանը կորած են երեւում (Հայ. եկ. յարար. Ասոր. եկեղեցիների հետ, էջ 241): Հայ բանասէրին այս ենթադրութեան կից աւելի պարզ կարծիք մըն է որ կը ներկայացընէ Nau՝ նամակս ուղղուած համարելով Գրիգոր Բ. կաթուղիկոսին (1065—1105), այս կարծիքին կը ձայնակցի նաեւ Բաումշտարկ (Geschichte der syrischen Literatur, էջ 292): Ինչպէս յայտնի է, Գրիգոր երկրորդն էր որ յոյն եւ լատին եկեղեցիներու հետ խզուած յարաբերութիւնները վերստին արժարծելու ու պնդելու անքան փոյթ տարաւ: Եոյներու մօտ թէեւ ի դերեւ ելաւ իր ձեռնարկութիւնը, սակայն եւ այնպէս լատին եկեղեցւոյ քով ընդունելութեան արժանացաւ Գրիգոր եօթներորդէն ընդունեցաւ պալինը (Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 163—164): Ջերմապէս միութեան ցանկացող այս հայրապետը չէր կրնար բնականաբար՝ անտարբեր մնալ նաեւ յակոբիկ եկեղեցւոյ

հանդէպ. եւ ահա Բար-Շուշանի նամակը, որ պատասխան մըն է, կու գայ հաստատելու թէ Գրիգոր իրօք Ասորիներու ալ փութացած է զիմէլ երկու եկեղեցիներու մէջ եղած տարբերութիւններու մասին տեղեկութիւններ ինդրելու ու համաձայնութեան մը գալու գիտումով: Nau կը կարծէ թէ son (Գրիգորի) initiative n'a pas été couronnée de succès, car le ton de la réponse et surtout les critiques qui ont été ajoutées à la fin de la lettre, ne permettent pas de croire que Grégoire s'en est montré satisfait (Revue de l'orient chrétien 1912, էջ 146). Բանի որ սակայն Բար-Շուշանի թղթին պատասխանը ուղղակի Գէորգն է որ կու տայ, ինչպէս պիտի տեսնենք, մէջ բերուած երկու կարծիքներու մէջէն աւելի հաւանականը կը թուի ինծի բնականաբար Տէր-Մինասեանի ենթադրութիւնը: Թղթիս վերնագրին մէջ յիշուած «Կեանք Գեորգեայ Լայոյ վերաբերող» եւ հոգեշնորհ փիլիսոփային հետ կը նոյնացընէ Չամ-ճեան սխալմամբ Գէորգ Բ. Գառնեցին (876 եւ 897)՝ «գրեաց սա եւ թուղթ մի առ Յովհաննէս պատրիարք ասորւոց ի վերայ ծխից նոցա եւ թէ չէ պարտ խմորուն առնել զնուէր սրբոյ պատարագին, զոր նորդ էին սկսեալ, եւ այլ ինչ բազում, բայց այս թուղթ չեղեւ նմա ընդունել» (Պատմութիւն Հայոց Բ, էջ 702): Չամ-ճեանի այս թիւր կարծիքին կը հետեւին Չարբհանալեան (Հայկ. հին դպրութիւն, Գ. տպ., էջ 531), Տաշեան (Յուցակ, էջ 768 եւ այլն) եւ 1904ին նաեւ Ակիւնեան (Հանդ. Ամս. 1904, էջ 876—898). Բայց Բար-Շուշանի Die armenische Kirche եւ այլն ուսումնասիրութեամբ (էջ 97—106) ծանօթանալէ վերջ 1905ին կը գրէ Ակիւնեան «բերլինեան ասորի բնագիտ խորագրի միջի Բար-Շուշան յորջորջանքն անկասկած կ'ընէ թէ Ասորւոց

պատրիարքն չէ Յովհաննէս Գ, այլ ԺԱ. դարու Յովհաննէս Ժ. (1064—1073): Ծիշդ այս ժամանակամիջոցին (1069—1072) կը նշմարենք կաթողիկոսութեան աթոռոյն վրայ առժամանակեայ կերպով նստած Ղուկաս Գ. Լուսինի իբրեւ աթոռակալ Գ. Վկայասիրի: Այսու պայծառագոյնս յերեւան կ'ըլէ հայերէն թղթի «վերադիտող Հայոց» ասութեան իմաստը: Հետեւաբար թղթոյս զրութեան ժամանակը կ'ընայ 1069—1072» (Հանդ. Ամս. 1905, էջ 366—367): Տես նաեւ Տէր-Մինասեան, Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորւոց եկեղեցիներին հետ, էջ 234—235:

Բար-Շուշանի թղթոյն պատասխանը: — Հետաքրքրական է ու շատ կարեւոր տեսնել այժմ թէ Գէորգ Լուսինցւոյ ընծայուած այս թուղթը իսկապէս Բար-Շուշանի թղթին պատասխանն է: Տէր-Մինասեան ապացուցանելու համար այս հարցը այնքան մանրամասն ու այնքան հիմնովին կը քննէ խնդիրը, որ ինծի այստեղ ուրիշ գործ չեմար, բայց եթէ կրկնել մի առ մի հայ բանասէրին այս մասին ձեռք բերած արհիւնքները: Թէ հայերէն նամակը իսկապէս ասորերէնի պատասխանն է, այդ կարելի է տեսնել նոյն իսկ առաջին երեսէն: Հայը մէկ կողմ թողլով ասորիին հաւատոյ մասին ըսածը, կ'ընդունի անոր ուղղափառութիւնը եւ իր ուրախութիւնն յայտնելով այդ առթիւ կ'աւելցնէ. «Իսկ ի վերայ եկամուտ եւ աւտարախորհ թերի կատարկարգացդ եւ առաքելոց հետմեջ (յ)ոյժ հեծեմք տրտմագին, զոր ոչ սրբոյն Միքեմէ, եւ ոչ ի նորին նմանութիւն ուղղափառ վարդապետաց եւ ոչ ի կանոնական հրամանաց առաքելոց եւ սրբոց հարցն ընկալեալ ունիք, այլ յոմանց չափաբաց եւ ապականչաց զգեղեցիկ սերմանց սուրբ հաւատոյ, որք ջանացան մտանել եւ եղծանել զգեղեցկութիւն հարսինդ Աստուծոյ եկեղեցւոյդ ասորւոց, որք թէ-

պէտեւ ոչ զարիւյն զլիսոյ ուղիղ խոստովանութեանդ, սակայն աւելորդ եւ անպատուական կարգաւք ոչ թողին գոլ գեղեցիկս, զոր ծանեաք զարկարապէսն ի ձերոյդ գրութեանցս» (Դիւք թղթոց, էջ 335—336): Նման օտարամուտ կարգերու դէմ է որ իր զինուի Հայոց կաթուղիկոսը, սակայ վիայու թիւններ բերելով իր առջեւն ունեցած Բար-Շուշանի գրութիւններէն, որով կ'ապացուցանէ նաեւ թէ իր զրու-թիւնը ուղղակի պատասխան է ասորի պարիարքին գրութեան. այսպէս

Բար-Շուշան, ԳԼ. Գ: Դէորդ, Գիրք թղթոց, էջ 336:

Հարցանէք վասն խմբոյն, զոր առնեմք մեք եւ ամենայն ժողովուրդք քրիստոնեայք, թէ էր իրեք այն աւրինակ յախանկար իցէ եւ զաղէն եւ զձիթոյն, զոր արկանեմք մեք յընծայան, այսինքն ի հացն գոհութեան... եւ քաշի ի չորից բնութեանց... կազմեցաւ եկաց... դնեմք մեք ջուր ի նշանակ ջուրցն առաջնոց եւ այլեւ՝ յաւրինակ փոշւոյ եւ խմոր՝ ընդ աւդոյն այլերի եւ աղ փոխանակ չորոյ... դուք էք աղ երկրի, ասէ Բրիտոս առ աշակերտս եւ ամենայն զոհ աղիւ յաղեցի, որպէս հրամայեաց Աստուած Մովսէսի ի գիրս Վեւաացւոց... քանզի ոչ ուտիցի անհամ ինչ առանց աղի, ասէ Յովք...:

Բար-Շուշան, ԳԼ. Գ:

Ձի եւ արեւնքն իսկ ի հնումն զնոյն առնէին ընդ քաքարս բաղարջս, որք ձիթովն զանգեալ աւծանէին եւ ընդ աշտանակսն եւ ընդ ծրագարանս: Նա եւ ուտն իսկ ձիթեւոյ, զոր աղաւնեակն... երբ...: Յայն սակս իսկ պարտ եւ պատած է արկանել ձիթ ի կենդանի պատարագն Բրիտոսի...:

Դէորդ, անդ, էջ 337:

Ձի ի հնումն զբաղարջն ձիթով աճառէին, եւ յաշտանակսն ձիթ արկանէին եւ աղաւնին տերեւ ձիթեւոյ լոյ երբ: Ո՛հ մծի մտաւորութեանդ ասել թէ աղաւնին տերեւ ձիթեւոյ երբ, մեզ պարտ է ի Բրիտոսի մարմինն ձիթ արկանել եւ կամ առել թէ արժան է ձիթ արկանել զի ի հնումն զբաղարջն ձիթով աճառէին:

Բար-Շուշան, ԳԼ. Ե:

Խմորն ոչ անուանի բաղարջ եւ ոչ բաղարջն խմոր կոչի:

Դէորդ, անդ, էջ 338:

Արդ ի մեջ բերցուք որ ինչ յաղագս հացին զի ասէք եթէ բաղարջ հաց ոչ ասի եւ ոչ հացն բաղարջ:

Բար-Շուշան, ԳԼ. Ե:

Դէորդ, անդ, էջ 342:

Եւ եթէ ասիցէք զի զբաղարջն եկեր տէր մեր եւ կըքեաց զհինն եւ զբաղարջն եկեր եւ հաստատեաց երդնորս, զկան բանքն յակաստանի՝ ի հնումն բաղարջ եւ բաղարջ զարձեալ ի նորումն, եւ ո՛ր այն իցէ նորոգութիւնն որ Բրիտոսիւն եղեւ... Կառնն հին էանց:

Եկեացուք ի զրպարտեալն ի ձէնջ ի բանն Պաւղոսի թէ հինն անց ասաց, ապա ո՛ր մնաց քո բաղարջն, որ ոչ նորեցաւ: Խնդրես թէ ո՛ր մնաց, եւ արդ դու ասացելով թէ ո՛ր մնաց քո աղն...:

Բար-Շուշան, ԳԼ. Ե:

Դէորդ, անդ, էջ 337—338:

Եւ եթէ ասիցէք եթէ ուստի էր նոցա յոյնժամ հաց խմորուն յերուսաղէմ (տացուք պատասխանի թէ) ... էր իսկ ի կատարած կոյս մաւտ հասեալ թաղաւուն թիւն նոցա եւ չգոյր նոցա իշխանութիւն կատարելոյ զտաւնս իւրեանց, որպէս երբեմն ուրեմն զհարդ ու պէտ ըստ իւրեանց հեշտի...: Ձի Հերովդէս եւ Պիղատոս եւ միւս չորրորդապետքն, որ իշխէին յերուսաղէմ եւ ի Հրեաստանի եւ ի Վաղիղիա... ոչ թողոյին նոցա զի կատարեցին զտաւնս իւրեանց, որպէս հրամայեալն էր նոցա:

Բար-Շուշան, ԳԼ. Ե:

Դէորդ, անդ, էջ 345:

Իսկ վասն մկրտութեան խաչից եւ ժամահարաց, զոր դուքն կատարէք...: Եթէ աղաւնեացն հրամայեաց մկրտել եւ որդիս արքայութեան լինել եւ առաքեալն Պաւղոս թէ որդւոյ եւ հոգւոյն սրբոյ... Ո՛ք ի Բրիտոս մկրտեցաւ որք զԲրիտոս զգեցեալ էք, արդ խաչ եւ ժամածար զԲրիտոս զգեցեալ են եւ կամ որդիք արքայութեանն են:

Եւ արդ դարձցուք առ հարցուածն ձեր, զոր վասն խաչ աւրհնելոյ, զի ասէք թէ աղաւնեացն հրամայեաց մկրտել եւ որդիս արքայութեան լինել եւ առաքեալն Պաւղոս թէ որք ի Բրիտոս մկրտեցաւ որք, զԲրիտոս զգեցեալ էք, արդ խաչ եւ ժամածար զԲրիտոս զգեցեալ են եւ կամ որդիք արքայութեանն են:

Եւ արդ դարձցուք առ հարցուածն ձեր, զոր վասն խաչ աւրհնելոյ, զի ասէք թէ աղաւնեացն հրամայեաց մկրտել եւ որդիս արքայութեան լինել եւ առաքեալն Պաւղոս թէ որդւոյ եւ հոգւոյն սրբոյ... Ո՛ք ի Բրիտոս մկրտեցաւ որք զԲրիտոս զգեցեալ էք, արդ խաչ եւ ժամածար զԲրիտոս զգեցեալ են եւ կամ որդիք արքայութեանն են:

Բար-Շուշան, ԳԼ. Ժ:

Գեորգ, անդ, էջ 346:

Եւ եթէ զայս ինչ մեք պինդ ունիմք եթէ սկիզբն աւուրն յերեկոյէ է եւ ոչ եթէ յառաւառէ՝ զայս յայնմանէ իսկ ուսաք, զի ասէր Քրիստոս առ այնոսիկ որ զնշանն խնդրէին թէ Զիջանն ի փոր կիտին զերիս Զի որպէս, ասէ, էր Յովնան ի փոր կիտին զերիս տիւս եւ զերիս զիշերս, նոյն պէս եղիցի եւ որդի մարդոյ ի սիրտ երկրի զերիս տիւս ի սիրտ երկրի զերիս տիւս եւ զերիս գիշերս:

Արդ եկեցո՞ւք որ ինչ յաղագս սկզբնաւոր եւ երկրեցանելոյ զգիշեր քան զտիւ... եւ ասէք թէ մեք ուսաք ի բանէն Քրիստոսի որ ասաց թէ Որպէս եղեւ Զիջանն ի փոր կիտին զերիս տիւս եւ զերիս գիշերս, նոյն պէս պարտ է լինել եւ որդւոյ մարդոյ ի սիրտ երկրի զերիս տիւս եւ զերիս գիշերս:

Բար-Շուշան, ԳԼ. Ժ:

Գեորգ, անդ, էջ 351-352:

Վասն տաւանի սրբոյ ծննդեան եւ յայտնութեան, զոր բառ կանխակալ սովորութեանն տաւանէր դուք ի միասին, գիտաւոր... Ոչ իբրեւ ի գիպաց ինչ կամ ի տղիտութենէ սպրդեցին մտին այս աւերէր յեկեղեցիս յունաց եւ հռոմոց եւ եղիպտացոց եւ ի մեր իսկ ասորւոց եւ այլոց բազմաց, այլ...:

Իսկ վասն հարցմանցդ զմեզ թէ զճնունդ եւ զայտնութիւն ի մի կատարէք, որպէս առաջին հարցն... Այլ զի գրեալ էիք թէ ոչ անգիտութեամբ եղան տաւանքս այս յեկեղեցիս հռոմոց եւ յունաց եւ եղիպտացոց եւ ասորւոց, այլ...:

Մտադրութեան արժանի է որ Գեորգ, որ կարգաւ մի առ մի կը պատասխանէ Բար-Շուշանի գրածներուն, վերջնոյս խոստովանութեան մասին գրած ամբաստանութեան վրայէն կ'անցնի լռելեայն: Իսկ ԺԱ.—ԻԱ. գլուխներու գէմ ու եւ է յիշատակութիւն գոյութիւն չունի Գեորգի նամակին մէջ, հետեւաբար Ժ. գլխով կը վերջանայ Բար-Շուշանի թուղթը: «Եթէ Յովնան հաննէս Բար-Շուշանի նամակին կցուած միւս հատուածները (ԺԱ.—ԻԱ.) Գեորգ կաթուղիկոսը կարդացած լինէր անհնարին է որ անպատասխան թողնէր, որովհետեւ այնոր անպատասխան թողնէր, որովհետեւ մեղաւոր շատ ծանր յարձակումներ ու մեղադրանքներ կան Հայոց եկեղեցու հասցին, որ (Տէր-Մինասեան, անդ, էջ 244, համաձայն Lichte, Journal of the American Oriental Society 1912, էջ 271):

Ասորի բնագրին հայերէն թարգմանութիւնը: — Լիակատար «Գիրք թղթոց» մը ուսումնասիրութեան ու քննական հրա-

տարակութեան դժուարին ծրագիրը իրագործելու համար, հարկ է նախ օտար (յոյն, ասորի, լատին...) հեղինակներուն Հայերու ուղղած կամ Հայոց մասին գրած թուղթերը ենթարկել մասնակի քննութեան ու բնագիրները վերածել Հայերէնի: Հ. Ա. կի-նեանի մտածնունդ գեղեցիկ այս ծրագրին նպաստելու համար է որ ձեռնարկուած է ուսումնասիրութեան ու թարգմանութեան Բար-Շուշանի հետաքրքրական այս նամակին, որուն պիտի յաջորդեն կարգաւ ուրիշ կարեւոր թղթերու քննութիւններն ու թարգմանութիւնները: Թուղթս թարգմանուած է ուղղակի ասորի բնագրէն. ստրկական թարգմանութիւն մը չէ փորձուած ներկայացընել հոս, եւ ոչ ալ սակայն ազատ ու սանձարձակ թարգմանութիւն մը, այլ հետեւուած է խղճմտօրէն նախնի դասական թարգմանիչներու արուեստին ու աշխատուած նմանիլ անոնց ճշգրտօրէն: Գլուխներու բաժանմունքը Nauի ֆրանսերէն թարգմանութեան հետեւողութեամբն է եղած. կը շեղի հետեւաբար հայ թարգմանութեան զլսակարգութիւնը Lichtiի գերմաներէն թարգմանութեան տուած զլսակարգութենէն: Երբեմն յայտնապէս իրարմէ տարբեր գրիչներու պատկանած, բայց ներկայիս միաձուլուած բնագիրը հայերէն թարգմանութեան մէջ յարմար ու բանաւոր դատուած է բաժնի վերադարձնելու զատ մասերու. առաջինը վերաբերուած է Յովհաննէս Բար-Շուշանի ու երկրորդը՝ Իգնատիոս Անշանի ու երկրորդը՝ Ժանթութութիւններու մէջ տիրեցաւ: Ժանթութութիւններէ ու բացի կարեւոր յառաջըրութիւններէ ուսուցիչ թիւներէ, մանրամասնօրէն նկատի ուղղութիւններէ, մանրամասնօրէն նկատի ուսուցիչ թիւներէ, մանրամասնօրէն նկատի ուսուցիչ թիւներէ, մանրամասնօրէն նկատի ուսուցիչ թիւներէ:

Ա.

Թուղթ սրբոյ տեառն Յովհաննու Պատրիարքի, որ է Բարշուշան, առ Կաթողիկոս Հայոց վասն ատելի սովորութեանց որք ի մէջ եկին երեւեցան ի ժողովրդեան Հայաստան աշխարհին արտաքոյ կանոնաց եկեղեցւոյ:

Ա. Նախ վասն հաւատոց ուղղափառ ժողովրդեանն Ասորւոց: — Յովհաննէս ծառայ Յիսուսի Բրիստոսի եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ հովուարիւս եւ տէր հաւտին կենարար արեամբն զնելոյ¹ (եւ) պատրիարք՝ ողջոյն սուրբ առ սրբութիւն ձեր առաքէ: Օրհնեալ է Աստուած, հայր տեառն մերոյ Յիսուսի Բրիստոսի, որ յամենայն ժամ նորանշան սքանչելիս գործէ մեզ սիրովն եւ յայտնի առնէ զլուսաւորութիւն² զիտութեան իւրոյ ի սիրտս մեր, այն որ միտթարէ զմեզ ի նեղութիւնս մեր. եւ որպէս լոյս զտեսանելիս՝ միաւորէ զմեզ ի սէր իւր հոգւով եւ իբրեւ շունչ յանդամ՝ յաւդէ զմեզ սիրովն եւ ի նմանութիւն մադնիտն քարի առնու ձգէ զմեզ ի միութիւն խաւսակից ընդ ձեզ լինելոյ, զի մարմնաւոր բանիք զաւգեսցուք քարտիսիւ եւ միով որպէս հոգւով եւ մարմնով ընդ սրբութիւն ձեր եւ լուսաւորեցին աչք մեր ի զիտութենէ ձերմէ եւ լիցի բարձրացեալ եղջիւր անանկութեան մերոյ խոնարհութեամբ (նորուն), որում փառք եւ պատիւ այժմ եւ միշտ ամէն:

Մի է Աստուած, որ է յամենայնի եւ յամենասին ի մեզ, ով³ հայր հոգեւոր եւ

¹ L (= Lichti) Առաջ բառը վրիպմամբ Առաջ կարգացած է ու հատուածը թարգմանած սխալ՝ und Herr der Gemeinde, d. h. durch das erlösende Blut Patriarch geworden, էջ 306:

² L ունի խաչ (= զլուսաւորութիւն), իսկ N (= Nau) խաչ (զհոս), հետեւաբար կը թարգմանէ le parfum de sa connaissance, էջ 178:

³ N Ձեռագրին տուած օ) (= ով) ձայնարկութիւնը կը ջնջէ եւ նախադասութիւնս կը հասկնայ՝ un est Dieu qui est en tout et en nous tous, le Père spirituel et saint, էջ 178:

սուրբ, եւ մի տէր Յիսուս Բրիստոս, որով ամենայն ըստ առաքելական պատգամաց աստուածեղէնն Պաղոսի եւ հարցն սրբոց Նիկիայ, եւ մի հոգի սուրբ, որ յամենայն: Մի եւ մի եւ մի՝ երեք, (այլ) ոչ եթէ յամենայնի՝ յանուանս, յանձնաւորութիւնս, ի զէմս, ի սեպհականութիւնս անձնաւորութեանցն սրբոց, իսկ մի ըստ էութեան, այլ եւ ոչ այսպէս յամենայնի, զի մի դամադիւտ ի մեզ լինիցի ամբարիշտ հայհոյութիւնն Սաբեղիոսի եւ մի հրէարէն ինչ ի բանն արկցուք ուրեք ի կիր. նա եւ ոչ երեք ըստ Արիոսի հերձուածոյն կամ աստիճանաւք ինչ եւ չափովք մեծութեան եւ մեծի եւ առաւելագոյն մեծի¹, որ յանդգութեան իսկ է արդարեւ՝ զոյդ հաւասար անաւրէնութեան եւ ամբարիշտ մտաց եւ չար կամաց: Եմին իրի իսկ մի յերիս արժան եւ ի զէպ է խոստովանել եւ երիս զմին դաւանել, որպէս ուսուցանէ աստուածախաւսն Գրիգոր: Հայր է հայր՝ անսկզբնական, այս ինքն է առանց ծնանելոյ. որդի է որդի, այլ ոչ եթէ առանց սկզբան, զի է ի հաւրէ ծննդեամբ. հոգի սուրբ ելանէ ի հաւրէ եւ ընդ որդւոյ մի էութիւն, մի աստուածութիւն, մի թագաւորութիւն եւ իշխանութիւն եւ կամք եւ զաւրութիւն եւ գործ: Ոչ երեք էութիւնք կամ երեք աստուածք կամ երեք իշխանութիւնք այլակերպք ընդգիմակացք՝ այլ մի Աստուած բնութեամբ եւ էութեամբ՝ իսկ երեք անձնաւորութիւնք սրբոց անձանցն՝ բաժանաւոր սեպհականութիւնք: Զոր աւրինակ Ադամ եւ Սէթ եւ Նւա, եւ արեգակն եւ լոյս նորա եւ ջերմութիւն նորին՝ եւ միտք եւ բան եւ շունչ, եւ տունկ եւ հոտն եւ գոյնն այլովքն հանդերձ, թէպէ՞ եւ չգուցէ ինչ ի ցուցանելի աւրինակս բնութեան նմանագոյն, որ հաւասարիցէ կամ նմանիցէ տեառն յորդիս հրէշտակաց, որ

¹ L կը թարգմանէ այս հատուածը շեղելով աւստրի բնագրէն՝ oder nach Stufe und Mass von grösser, am grössten, էջ 307:

իսկ մարմնացաւ բանն, այս ինքն եղեւ մարդ
հանգոյն Ադամայ, զի ադամական մարմնովն
ի փրկութիւն հանցէ զԱդամն մեղուցեալ.
եւ քանզի ի չորից բնութեանց կամ ի
ստիւքսից կազմեցաւ եկաց, յերկրէ ասեմ,
եւ ի ջրոյ եւ ի հրոյ եւ յաւդոյ այերի եւ
ի բանական հոգւոյ, որպէս զի թէ ի հնդից
իսկ իրաց իցէ յաւդեալ եւ կազմեալ¹, նոյն-
պէս եւ Բրիստոս, մարդ հանգունակից Ա-
դամայ, նմանադոյնս իսկ եւ ճշմարտիւ ի հըն-
դից յաւդուածոց եւ ի խառնուածոց ըստ
Ադամայն նմանութեան եկաց հաւաքուե-
ցաւ, զի մի իւր ք ինչ իրաւ ք նուազագոյն
եւ դուզնաքեայ ոք Բրիստոս քան զԱդամն
եւ երեւեսցի: Եւ եթէ ամենայն մարմին ի չո-
րից հիւթանիւթոյ կայցէ յաւրինեալ, որ-
չափ եւս առաւել աւրէն իցէ եւ ի դէպ
եթէ եւ Ադամն ի չորից իցէ կազմեալ եւ
յարդարեալ, զի բանական հոգւովն եւ եթ
զանաւոր արարածս գտանիցի²: Արդ ըն-
ծայէ եկեղեցի զմարմին եւ զարիւն Բրիս-
տոսի առ ի յիշատակէ մահու նորին, զոր
աւրինակ եւ երոց իսկ ինքն ի վերնատանն
եւ յայտնեաց իւրոց աշակերտացն. նմին իրի
եւ յայտնեաց իւրոց աշակերտացն. նմին իրի
իսկ բարոք եւ ի դէպ արկանեմք մեք
խմոր եւ աղ եւ ձէթ յալիւրն եւ ի ջուր,
զի մի՛ պակասագոյն ինչ ի կատարմանն
մարմինն Բրիստոսի գտանիցի եւ մի՛ մեք
անկեալ վերպեալ ի փրկութենէ Բրիս-
տոսի: Զի ջուր եւ ալիւր չկացուցանեն կա-
տարեալ զմարմինն Բրիստոսի, որպէս եւ
ոչ փոշի եւ ջուր, տարիւքն երկու, կա-
րացին երբեք եւ չէ իսկ մարթ ուրեք թէ
կորիցեն կազմել զմարմինն Ադամայ, քանզի

¹ 2 եւ. ունի առ 300, զոր L կ'աղէ առ 300
(էջ 280), լաւագոյն է սակայն Nի առ 300 ընթերցուածք
(էջ 153):

² L կը կաղայ սյուսեղ. Wenn jeder Leib aus
vier Substanzen besteht, wie ist es dann möglich,
dass Adam aus vier Substanzen vollkommen war?
Da er doch an der vernünftigen Seele allein anderen
Wesen, den lebendigen und den nicht lebendigen,
überlegen war (էջ 311):

եւ են իսկ պակասաւ որք եւ պակասաւ թիւն
ի մարմինն Բրիստոսի չեք: Ի չորից արար-
եալ կազմեցաւ Ադամ ի սկզբնէ արար-
չութեան իւրոյ եւ Բրիստոս ի չորից կազ-
մեցաւ յարդանդի կուսին եւ նորոգեայ զա-
րաւածն Ադամայ¹, ապա ուրեմն նուազա-
գոյն է եւ կարաւտական բաղարջն, իսկ լի
բովանդակ հացն՝ աղիւն եւ խմորն եւ
ձիթովն. Բանդի եւ սուրբ վարդապետք
զայս պատուէր ետուն եւ առաքեալք զսոյն
ուսուցին ուսուցին համարէն ամենայն ազ-
գաց ի ժամանակի իբրեւ հատին որոշեցին
զմեղ ի կատարմանէ հրեական աւրինացն եւ
յանիծից, ընդ որովք փակեալն կային:
Արդ դնեմք մեք ջուր ի նշանակ ջուրցն
առաջնոց եւ ալիւր՝ յաւրինակ փոշոյ եւ
խմոր՝ ընդ աւագոյն այերի եւ աղ փոխանակ
հրոյ եւ ձէթ դարձեալ յընծայութիւն սի-
ւոյն Ատուծոյ, որով կազմեաց երեւեցոյց
զմարդն առաջին. Դարձեալ եւ այլ ազգ
եւս, որպէս եւ ասէ իսկ սուրբ ատէր Եփ-
րեմ եւ Կիրիւղ ի մեկնութեան արարածոց,
խմորն զհաւատս սրբոյ երրորդութեանն
առաջի կացուցանէ, զի զոր աւրինակ սա-
կաւ մի խմոր զընաւ իսկ զանգուածն ալիւր
առնու շրջէ յիւր հոտ եւ ի ճաշակ եւ
քաղցրացուցանէ զնա, նոյնպէս եւ Բրիս-
տոս, մարմնովն, զոր առ յանձն եւ երարձ
ի նմա զկարիս չարչարանաց եւ զխաչ եւ
զնահ, ածէ ձգէ զամենայն մարդ յիւր հա-
ւատս եւ ի յաւր իւրոյ եւ ի սրբոյ հոգ-
ւոյն, որպէս եւ ասէ իսկ եթէ «Ես յոր-
ժամ բարձրացայց յերկրէ զամենեւեան
ձգեցից առ իս», Եւ զի խմորն աւրինակ է
Բրիստոսի, նա աւանիկ կայ զրեալ յաւե-
տարանի թէ «Որ կին տնտես» այլովքն
ապա ուրեմն պարտ եւ պատ-
հած է զի զիցուք խմոր ի հացն զոհու-
թեան, Աղ դարձեալ յանդիման առնէ
զսէրն Բրիստոսի առ մեղ, զի զրեալ է թէ

¹ Եւ, գաւաճ օղբոս. ինչպէս այս խոսքը L
կրնայ als Neuschöpfung Adams հասկնալ (էջ 312):

“Այնպէս սիրեաց Աստուած զաշխարհ, մինչ զի եւ զորդին իւր միածին ետ վասն նորա,” եւ “Դուք էք աղ երկրի,” ասէ Բրիստոս առ աշակերտն եւ “ամենայն զսփառիւ յաղիսդի,” որպէս զեարդ հրամայեաց Աստուած Մովսէսի ի գիրս զեւտացւոց եւ աւետարանագիրն Մարկոս յիւրում աւետարանին: Ապա ուրեմն հարկ ի վերայ կայ զի եւ մարմինն Բրիստոսի, պատարագ կենդանի եւ կենդանարար, աղիւ՝ աւրինակաւ իւրոյ սիրոյն յաղեսցի, առաւելագոյն եւ քան զզոհս անխաւսունս արինացն Մովսէսի, որք չէին իսկ արդարեւ բաւական սրբել զպատարագիչսն: Սոյնպէս եւ նոքա անմտանայցեն, որ զոհիցեն զոհս առանց աղին համեմելոյ եւ վրիպեալ գտանիցի պատարագ նոցա ի սիրոյն Բրիստոսի եւ յաւրինակէն առաքելոցն սրբոց. քանզի ոչ ուտիցի անհամ ինչ առանց աղի, ասէ Յովբ, իսկ ես ասեմ եւ ոչ կերակուր յեփ արկեալ առանց աղի ինչ քաղցրանայցէ եւ ոչ գինի առանց ջրոյ, ապա եւ ոչ ընդունելի առանց աղի պատարագն ոչ ի հին աւրէնս Մովսէսի, որ խորհրդոցս է նշանակ, եւ ոչ յայսմ¹ ի սմին ի նորումս, զոր Բրիստոս աւանդեաց եկեղեցւոյ իւրում: Բանզի “ամենայն,” զոր եդ ի միջի, ոչ տայ մեզ թոյլ արհամարհել անցանել զայնու, թէպէտ եւ հրէայ ոք իցէ որ զպատարագն մատուցանիցէ թէպէտ քրիստոնեայ. զի ի կանոնս արտաքին իմաստնոց եւ փիլիսոփայից ի բանս կարգի առական այսպէս իսկ յորջորջի “ամենայն,” սահմանեալ հաստատական ընդհանուր բովանդակիչ², զի “ամենայն,” եւ “ոչ ամենայն,” են սահմանք մեծամեծք ընդհանրականք եւ ընդդիմա-

կացք, զոր աւրինակ եւ “մի,” եւ “ոչ մի,” առանձնաւորք: Ըստ սմին աւրինակի եւ Բրիստոս տէրն մեր տայր պատուէր աշակերտացն, զի ասիցեն եւ ուսուցեն “պամենայն,” զոր պատուիրէր նոցա. այնու զի ասաց “զամենայն,” արկ փակեաց ընդ նովաւ զհամաւրէն կանոնս եւ զընաւ իսկ պատուիրանս. սոյնպէս եւ այս “ամենայն,” զոր ասաց վասն զոհիցն պատարագայ: Ապա չիք ուրեք երբեք պատարագ անհամ չարագոյն չարատեսիլ քան զայն, որ չիցէ աղին յաւրինեալ ի գործել զնա քաղցր եւ ցանկալի: Այսոքիկ վասն այսր սակաւք փոխանակ բազմաց:

Դ. Վասն ձիթոյն: — Արդ արկանեմք ձէթ ի նշխարն յաւրինակ ողորմութեան Աստուծոյ ի վերայ մեղաւորացս, զի եւ աւրէնքն իսկ ի հնումն զնոյն առնէին ընդ քաքարս բաղարջս, որք ձիթովն զանգեալ աւծանէին եւ ընդ աշտանակսն եւ ընդ ծրագարանս: Նա եւ ոստն իսկ ձիթեւոյ, զոր աղանեսակն առ արդարն Նոյ ընդ երեկոյս երբր ի նշանակ ցածնոյ ջուրոյն հեղեղաց, եւ մանկտեալն, որ փռաւոր սոնէին զնա ձիթեւեայն ոստովք, զողորմութեան Աստուծոյ եւ զքաղցրութեանէն յուշ արարեալ պատմէին եւ զփրկութեանէն, զոր անձամբն արար ի մեղացն հեղեղաց: Եւ Սամարացին, որ զթացաւ յոր անկեան դներ ի ձեռս աւազակաց ի ժամանակի իրրեւ իջանէր յերուսաղէմէ յերիբով, էր իսկ ինքնին Բրիստոս, որ ետ կենդանութիւն մարդկան¹ իւրով իսկ արեամբ, եւ զինուով եւ ձիթով պատեաց զվէրս նորա եւ ողջացոյց զնա: Եւ աւծաւ ինքն իւրովին յորժամ մարգացաւ ի մաւրէն եւ յայլոյ կանանց եր(կ)իցս անգամ, որպէս վկայէ Ղուկաս աւետարանիչ վասն միոյն եւ միւս աւետարանիչքն վասն միւս եւս այլ աւծմանն: Եւ այն սակա իսկ պարտ եւ

¹ L շատ յաջող չէ այստեղ, չեմ գիտեր ո՞ր տեղէն կը գտնէ սա միաբը՝ Denn sie (die Kirche) erlaubt nicht, dass wir verlassen irgend etwas von dem, was er bestimmt hat (էջ 313):

² Բնագիրն ունի հոս “սահմանեալ հաստատական,” դէմ Աստուծոյ Աստուծոյ տրամաբանական աստութիւնը, որ է յոյն προοδισμότης καταφατικῶς պարզ տառագործութիւնը:

¹ Եւ, կարելի է հետեւարար թարգմանել նաեւ “Ազամայ,” ինչպէս բրած է N:

պատշաճ է արկանել ձեթ ի կենդանի պատարապն Բրիստոսի, որպէս եւ աղ ի նշանակ սիրոյ եւ քաղցրութեան Աստուծոյ ի վերայ ազգի մարդկան. այլ զոր աւրինակ եթէ պակասեալ ուրեք ի հաւատոց քահանայն գտանիցի եւ չգուցէ ի նմա ողորմութիւն քաղցրութեան, չեցէ նա այնուհետեւ քահանայ, նոյնպէս եւ այր աշխարհավար եթէ ուրեք երբեք վրիպեալ ի միոջէ ի նոցունց դիպիցի, ոչ լինիցի քրիստոնեայ. զի հաւատք եւ սէր եւ ողորմութիւն լրումն քրիստոնէութեան եւ խմորն եւ աղն եւ ձէթն կատարումն մարմնոյն Բրիստոսի այնոցիկ, յորոց չեցէ ծածկեալ եւ խարուեալ աւետարանն Բրիստոսի, իսկ որք պակասեալ ի միոջէ ի նոցունց գտանիցին, նսեմանայցեն սիրաք մտաց իւրեանց տգիտութեամբ:

Ե. Վասն հնոյ բաղարջին, զոր եկեր տէր մեր եւ եբարձ եւ սկիզբն արար նորով խմորով: — Իսկ վասն բաղարջին, զոր եկիր Բրիստոս ընդ երեկոյս խորհրդոյն, որպէս ձեզն թուի, արդարեւ իսկ ճշմարիտ է, ով սուրբ Աստուծոյ, զի եկեր նա ընդ երեկս եւ իսկ եւ իսկ վաղվաղակի բովանդ. կեաց եբարձ. «Երթայք պատրաստեցէք մեզ տեղի, զի կերայց ընդ ձեզ զպատէքն մինչեւ իցեմ չարեալ», ասէր Բրիստոս առ աշակերտն. եւ իբրեւ չոգան եւ պատրաստեցին եկն եւ թրեւ չոգան եւ զառնին ու Յիսուս եւ բաղմեցաւ եւ յետ գառինն տեղյ եւ բաղարջին եւ մշտիկ զոպային, որպէս յաւրէնս Մովսիսի հրամայեալն էր, «ահա, ասէ, կատարեցաւ», եւ ելից կնքեաց հասոյց ի կատար զհին կտակարանն եւ ապա այնուհետեւ առ նա զհացն ի վերայ ձեռաց իւրոց եւ աւրհնեաց եւ երկ եւ եկեր եւ ջամբեաց աշակերտացն: Տեսանեալ հաց վնա կոչեւ եւ ոչ եթէ բաղարջ զոր աւրինակ կայ գրեալ, նոյնպէս պարտ եւ պատշաճ է զի հաւատացուք, զի ջուր առանց աղտոյ մեղաց: Հաց ասացին սուրբ եւ աւետարանն եւ աշակերտքն եւ

Պաւղոս եւ ոչ բաղարջ: Դմորն ոչ անուանի բաղարջ եւ ոչ բաղարջն խմոր կոչի: Ոչ հարկց աստէն ի գրի զցուցանելի աւրինակս սրբոց վարդապետաց, զի մի գուցէ երկարեալ իրեն ի տոկ ձգիցին: Եւ եթէ ասիցէք զի զբաղարջն եկեր տէր մեր եւ կնքեաց զհինն եւ զբաղարջն եկեր եւ հաստատեաց եդ զնորս, չկան բանքն յակաստանի ի հնումն բաղարջ եւ բաղարջ դարձեալ ի նորումն, եւ որ այն իցէ նորոգութիւնն, որ Բրիստոսին եղեւ: Այնու զի ասաց զամենայն չեթող ինչ ի բաց, չառ զանց զիւրիք զոր ոչ ընդ բանիւս փակեաց. այլ զիսորդ պրծեաւ բաղարջն առանց Բրիստոսին նորոգելոյ: «Գառնն հին էանց»,¹ այնու զի ոչ եւս այլ զոհմբ մեք զկենդանիս, յորմէ հետէ գառն Աստուծոյ եբարձ ի միջոյ զամենայն զոհս պատարագաց զհինն իւրով վասն կենաց աշխարհի: Եթէ Մովսէս բարձաւ Բրիստոսի սրբով միաշաբաթիւս, ապա հարկ իսկ է զի եւ բաղարջն եւս բարձցի նովին, իսկ ապա եթէ դեռ եւս կայ եւ բաւէ բաղարջն անխմոր, եւ գառն եւս այնուհետեւ կայցէ եւ մնայցէ եւ զորոյ զհետ այն տեւ կայցէ եթէ մինչեւ ցայսաւր ժամանակի իմն գայցէ եթէ մինչեւ ցայսաւր ժամանակի ոչ մատնեցաւ ի մահ Բրիստոս Աստուծոյ: Եւ ստեաց Պաւղոս այնու զի ասաց թէ «Զատիկ մեր Բրիստոս է, որ զենաւ եւ նուիրեցաւ վասն մեր»: Եւ եթէ դեռ եւս տակաւին հրէական բաղարջն կայ եւ պահի, ապա ուրեմն հնութիւն մեր չեւ եւս է նորոգեալ եւ Ադամն առաջին ի մեղս իւր ջերանի: Եւ ճշմարտեցին գրեալ բանքն հրէիցն աստուածասպանից թէ չեւ եւս իցէ եկեալ Բրիստոսն: Պարտ եւ պատշաճ է զի քրիստոնեայք զմիոյն միայն զհետ ընդ թանայցեն կամ զՄովսիսի գառամբն եւ

¹ Հոս հետեւեալ լուսանցագրութիւնք կայ բնագրին մէջ՝ Այսորիկ նորոգեցան. եւ խոստումն փոխանակ խոստման տուաւ մեզ, «էանց» զրի փոխանակ ասեալ թէ «նորոգեցաւ»:

բաղարջիւն հնով եւ կամ զՊաւղոսի¹ հացիւն եւ զինեաւ ի նորումս:

Եւ եթէ ասիցէք եթէ ուստի՞ էր նոցա յայնժամ հաց խմորուն յԵրուսաղէմ, տացուք պատասխանի թէ ի ժամանակէ եւ յանուանէ եւ ի զիմաց: Ի ժամանակէ, զի էր իսկ ի կատարած կոյս մաւտ հասեալ թագաւորութիւն նոցա եւ չգոյր նոցա իշխանութիւն կատարելոյ գտաւնս իւրեանց որպէս երբեմն ուրեմն զհարգուպէտ ըստ իւրեանց հեշտի: Յանուանէ եւ ի զիմաց, զի Հերովդէս եւ Պիղատոս եւ միւս չորրորդապետքն, որ իշխէին յԵրուսաղէմ եւ ի Հրէաստանի եւ ի Գաղիլիա, որպէս ասէ աւետարանիչն Ղուկաս, ոչ թողոյին նոցա զի կատարեսցեն գտաւնս իւրեանց, որպէս հրամայեալն էր նոցա ոչ պաշտամամբք եւ ոչ զոհիւքն պատարագաց եւ ոչ բաղարջիւն: Եւ Հոռոմք եւ հեթանոսք նսգեհնք, որ անդն բնակէին, ոչ ճաշակէին զբաղարջն, քանզի ոչ ընդ հրեայս յայնժամ հաշուէին նոքա²: Զեւթն աւր միայն հրամայեալ էր նոցա ուսել զբաղարջն ի յիշատակ ելիցն յեգիպտական ծառայութենէ: Իսկ մեք որ յեգիպտոսէ մեղացի՝ յերկաթի քուրայէ³ Բրիստոսիւն ապրեցաք յազատութիւն նորոգ կենացն, բնաւ իսկ

ընդէր կարաւտանայցեմք դառնալ անդրէն յանհաւատ բաղարջն հրէից եւ ի ծաղկեալ տիոցն երիտասարդութեան, զոր Բրիստոսիւն ընկալաք, անկանել միւսանդամ ի գազաշտ ծերութիւնն Մովսիսի, զոր ի բացն թողաք: Բանդի եւ ասէ իսկ Պաւղոս առ Գաղատացիս, որ յետ մկրտութեան թուփառեալն էին թէ Ահաւասիկ եւ Պաւղոս ասեմ ձեզ եթէ թլփատիք, Բրիստոս ինչ ձեզ ոչ աւրնէ: Ապա ուրեմն որ միանգամ կերիցէ զբաղարջն եւ պահիցէ զշաբաթապահ կրաւնսն եւ զայլսն եւս կարգաւ մի ըստ միջէ, վրիպեալ գտանիցի ի վաստակոց իւրոց եւ ի հաւատոցն, որ ի Բրիստոս: Եւ այս ցայս վայր շատ իսկ է եւ բաւական:

(Հորոմ-Լուկ.)

Հ. Ա. ՎԱՐԴԱՆԵՆ

ՍԵՐԻՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԲԵՐԵՏՈՒՆԵԱՅ ԵՒ ԻԻՐ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆՆ Ի ՀԵՐԱԿՂ

(Հորոմ-Լուկ.)

4.

Պատմութեան բաժանումը: — Սերիոս թողուցած է մեզի Պատմագիրք մը միայն, զոր անուանած է «Պատմութիւն ի Հերակղ»:

Գիրքը սկզբնագրին մէջ երեք գլխաւոր բաժանումներ ունեցած է, այն է՝

Նախերգանք՝ «Նախնեաց պատմութիւն»:

Ա. Գիրք կամ Գպրութիւն՝ «Պատմութիւն թագաւորական, վէպք յԱպրուէզն խոսրով» (էջ 35):

Բ. Գիրք կամ Գպրութիւն՝ «Բարձունք Սասանականին եւ մուտ որդւոցն Իսմայէլի յաշխարհս Հայոց» (էջ 104):

Գրքերու այս բաժանումը ոչ միայն նիւթն ինքն իրեն կ'արդարացնէ, այլ եւ կ'երաշխաւորէ Սիմ. Ապարանեցի (Վիպասանութիւն, էջ 113), որ Սերիոս, էջ 104 կ'ենթադրէ Բ. գրքի սկիզբը:

¹ Զարմանալի է որ այստեղ N կը յաւելու յայտնապէս աւելորդ անփոք (= եւ Պետրոս) բառը (էջ 158 եւ 184), որ Լի բնագրին մէջ չկայ (էջ 283):

² Այսպէս է արորին բառական, մինչդեռ Լ կը հասկնայ եւ կը թարգմանէ da das Volk der Juden verachtet war (էջ 316):

³ Բար-Շուշան կը գործածէ հոս Եւսեբիոս որ կը նշանակէ նախ furnace, ու այս իմաստով փոխառած է հայերէնի՝ «բար» ձեւին տակ (Hübshmann, Arm. Gr., էջ 319), եւ երկրորդաբար terra, provincia, համարէ «զի եկն նա ի բար» այս մոլորեցողիցս, Լ. Եւսեբ., Լ. Գլ. Գլ. 121, որ եղծուած է տպագրին մէջ ու եղած «զի եկն նա ի բար» այս, եւ այլն, այս վրիպակը կ'ուղղէ ասորին որ ունի Եւսեբիոս (Wright-McLean, The eccl. hist. of Eusebius, էջ 97), փոխառութիւն յոյն չորսին (համարէ նաեւ «բարկիսկոպոս»). բռնիս այս կրկին առումներն անտարակոյս թարգմանիչներու միջեւ շեղումներու պատճառ տուած է, Լ թարգմանած է von... dem eisernen Feuerofen (էջ 316), իսկ N հասկցած է du pays de fer (էջ 184), եւ պահեցի «քուրայ», բառը: